

УДК 316.334.3:321.013 [477: (470+517)]

ПОЛІТИЧНИЙ КОРДОН: ТЕОРЕТИЧНЕ БАЧЕННЯ ТА БУДЕННЕ СПРИЙНЯТТЯ (НА ПРИКЛАДІ СХІДНОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ)

Хобта Світлана Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті розглядається принципи, на яких базується бачення політичних кордонів в модерному суспільстві. Показано, що встановлення кордонів було необхідною умовою реалізації проекту Модерну. Кордони передбачали самовизначення націй. В сучасних умовах такі кордони стають проблемою. Проводиться думка про необхідність соціологічної теорії кордонів. На основі емпіричного дослідження з'ясовується, які чинники впливають на сприйняття кордону (приклад східної ділянки українсько-російського державного кордону).

Ключові слова: кордон, українсько-російський державний кордон, етнос, нація, соціологія кордонів.

В статье анализируются принципы, на которых базируется рассмотрение политических границ в современном обществе. Показано, что установление границ было необходимым условием реализации проекта Модерна. Границы предполагали самоопределение наций. В современных условиях такие границы проблематизированы. Проводится мысль о необходимости социологической теории границ. На основе эмпирического исследования определяются факторы, влияющие на восприятие границы (пример восточного участка украинско-российской государственной границы).

Ключевые слова: граница, украинско-российская государственная граница, этнос, нация, социология границ.

In this article were analyzed principles of consideration political borders in modern society. It was shown that borders establishment was necessary condition of realization project of Modern. Borders mean self-determination of nations. Now such border is problem. It is suggested the idea the need for a sociological theory of borders. On the basis of empirical researches examines the factors causing perception of borders (on example of eastern Ukrainian-Russian border).

Keywords: border, the Ukrainian-Russian state border, ethnic group, nation, sociology boundaries.

В останні роки кордони все частіше стають об'єктами соціологічного аналізу [1, 2, 3, 4]. Зацікавленість кордонами пов'язана з одного боку з «просторовим поворотом» в соціальному знанні, а з іншого – поширенням «якісного підходу» з фокусом на нетиповому. Кордон – базова категорія просторового аналізу і унікальне місце накладання ідентичностей, перетину практик та полів влади і т. д.

Для соціології кордони цікаві передусім як інструменти інституційної регуляції, межі полів влади [1; 5]. Найкраще унаочнюють їх дію в цьому сенсі – політичні кордони. Під політичним кордоном розуміють лінію, що розділяє рубежі дії державного суверенітету. Наявність зовнішнього кордону та хоча б одного внутрішнього передбачає будь-яка спільнота [6, с. 7], а не тільки політична. В умовах глобалізації розгляд політичних спільнот, обмежених рамками держави стає нерелевантним. Загальним місцем стала вимога багаторівневості аналізу: локальний, регіональний, національний, глобальний. Але в першу чергу життя індивідів та суспільств залишається організованим інституційними порядками в межах політичних кордонів. З огляду на це політичні кордони пов'язані з основними інституційними характеристиками сучасності. Така ситуація склалась у період першої модернізації. Саме тоді було сформоване певне бачення суспільства й відповідно – його кордонів.

Метою статті є аналіз принципів, на яких базується бачення політичних кордонів в модерному суспільстві та з'ясування чинників, які впливають на сприйняття політичного кордону на прикладі України.

Сучасні уявлення про кордони виникли в період Першого модерну, коли відбувався перехід від традиційного суспільства до індустріального. Базові припущення Першого модерну полягали в тому, що світ поділений на нації, нація – головна форма сучасного об'єднання людей. Нації виступають «окремими островами» [7, с. 12], «натуральними» спілками, поєднаними спільною мовою, психічною схожістю, культурною близькістю [див. 8, с. 161]. Кожна нація має свою власну, тільки їй належну, територію. З цієї точки зору, політичний кордон – реперезентація території/тіла нації і засіб її привласнення: «Ваша Країна єдина і неподільна. Подібно до того, як члени родини не можуть радіти за спільним столом, якщо хтось один з їхнього числа перебуває десь далеко, вирваний з атмосфери прихильності своїх побратимів, так і ви не

матимете радості й спокою, допоки дешиця території, на якій говорять вашою мовою, відокремлена від Нації» – звертався у 1871 р. до італійців Д. Мацціні [9, с.59]. Кожна нація повинна мати власну політичну форму – державу. Незалежність – це самореалізація нації, тому її відсутність розглядалась на кшталт «летаргічного сну», відсутності життя нації [10, с.148].

Таким чином, в основі уявлень про націю в Першому модерні лежить громадянсько-територіальний принцип. Політичні кордони передбачали самовизначення колективних суб'єктів – націй. Їх встановлення було необхідною умовою реалізації проекту Модерну. Е. Сміт наступним чином визнає характеристики модерного уявлення про націю: добре окреслена територія з фіксованим центром і виразно демаркованими й контрольованими кордонами; єдина правова система і спільні правові інституції в межах цієї території, які створюють політично-правову спільноту; участь усіх членів, або громадян, у суспільному житті та політиці нації; масова публічна культура, поширювана засобами державної стандартизованої системи масової освіти; колективна незалежність, інституційно утверджена у формі суверенної територіальної держави цієї нації; членство нації в «інтер-національній» системі товариства націй; легітимація, якщо не створення, нації завдяки ідеології націоналізму [11, с.30].

Появу сучасній нації відносять до XVIII ст. [11, с.33]. Показово, що саме до XVIII ст. відносять і проблематизацію «Чужого» в філософії. Б. Вальденфельс пише: «Після виникнення національних держав ми подибуємо політичне визначення Чужого: Чужий це той, хто не належить до нашої держави та є іншої національності» [12, с.18]. З того часу соціологічне («Чужим є той, хто не є частиною групи») та політичне визначення фігури «Чужого» він називає «твердим ядром значень», навколо якого обертається багато інших фігур [12, с.18]. Територіальний підхід отримав теоретичне обґрунтування в геополітиці, завдяки чому політичний кордон з XIX ст. став особливим предметом дослідження [3]. Як правило він редукувався до умовної лінії, яка мала забезпечувати захист.

В сучасних умовах природа та функції кордонів змінюються. Це обумовлено становленням суспільства Другого модерну. Другий модерн ми, вслід за У. Беком, пов'язуємо з формуванням глобальності (ліквідація просторової замкненості, виникнення «світового суспільства», яке повинно реагувати на спільні ризики, неможливість обмеження національно-державним рівнем у політиці) [13] та розвитком процесу глобалізації, в який втягнуто всі країни світу. Зараз до традиційної «бар'єрної» функції кордонів додаються контактна, інтегративна, градієнтна (здійснення спільних проектів) [14]. Виділяють різні підходи до розгляду політичних кордонів. Серед них: політичний реалізм, теорія раціонального вибору, неінституціоналізм, функціоналізм і неофункціоналізм, транснаціоналізм, глобалізм, школа досліджень миру (peace research), конструктивізм, постмодернізм, неомарксізм [15]. В. Колосов підсумовує еволюцію розуміння кордонів як таку, що «еволюціонує від єдиних рубіжних ліній – до множинності, від ліній – до зон, від фізичних кордонів – до культурних, від непроникних бар'єрів – до просторів взаємодії» [16, с.10]. Для Другого модерну кордони стають проблемою, зокрема у пошуку моделі європейської інтеграції, постає завдання знаходження для них нового теоретичного тлумачення.

Сучасні політичні кордони стають проникненими, відбувається постійний пошук спрощення перетину кордону і водночас вони все більше контролюються. Ілюстрацією є політика ЄС щодо зовнішніх кордонів. Аналіз українсько-польського кордону Т. Возняком показав, що «Ліквідація внутрішніх кордонів у ЄС йде паралельно із зміцненням зовнішніх кордонів. Тут розбудовується потужна охоронна інфраструктура, вводиться більш жорсткий контроль, а також запроваджується більш жорсткий шенгенський візовий режим для третіх країн» [17]. Питання внутрішніх кордонів ЄС теж достатньо складне. К. Шлегель пише: «Виникаюча Європа – це не Європа без кордонів. Це Європа, яка або навчиться жити зі своїми кордонами, або ні» [18, с.24]. П. Вагнер доводить, що протиріччя внутрішніх кордонів іманентне політичній формі сучасної Європи [19, с.28]. Болоче місце ЄС – міграція. Один з її видів – циркулярна міграція. Її характеризує тимчасовий характер та обов'язкове повернення на батьківщину. Окрім «рамочних» рекомендацій Єврокомісії на даний час не існує жодного юридичного документа, який би на загальноєвропейському рівні регулював механізми циркулярної міграції. На даний час такі документи можливі лише на рівні окремих держав, оскільки ринок праці залишається прерогативою національного законодавства. «На практиці принцип циркулярної міграції означає часткове або вибіркоче відкриття кордонів з боку Євросоюзу для громадян «третіх» країн (в 2011 р. Євросоюз планував ввести Синю картку, аналог Зеленої картки в США – дозвіл на проживання та працю висококваліфікованим іммігрантам – Х.С.) з одночасним посиленням міграційного законодавства в окремих європейських країнах» (в т.ч. через угоди про реадмісію – Х.С.) [20, с.6].

Протиріччя прозорості та контрольованості підтверджує, що кордон жорстко пов'язаний з політичним центром. Недаремно В. Каганський називає його «анти- і контр-центр» [21]. Саме завдяки їм системи розрізняють одна одну та взаємодіють. Згадаємо, що контур країни – її кордону, часто використовується як емблема, символ влади, елемент гербу країн. З перетворенням країн колишнього СРСР в самостійні країни, мапи та контури автентичних земель стали інструментом формуванні нової

ідентичності та предметом своєрідної «війни мап», коли різні мапи, які з'являлись у сусідніх країнах, по-різному відбивали державну приналежність окремих територій [22, с.83].

Зв'язок з центром обумовлений тим, що державні кордони функціонують як соціальні інститути в організаційному та правовому сенсі [підходи до соціальних інститутів див. 23, с.44]. Призначені за природою, вони отримують об'єктивність завдяки інфраструктурі: пунктам пропуску, концентрації військової сили, шлагбаумам, уніформі, державній символіці тощо. Це надає кордону певного «провокативного» статусу: його атрибути більш «живі», ніж сам кордон. Соціологічні дослідження показують, що саме завдяки організаційному оформленню кордон, узвичаєний в повсякденності, позначає свою присутність для мешканців прикордоння [2, с.343]. Отже, в модерному суспільстві політичні кордони відокремлювали в першу чергу національні спільноти. В цьому разі кордон – це соціальний процес збереження ідентичності, процес виключення, через який зберігаються диференціальні ознаки приналежності до групи [7, с.17]. Ми ставили за мету з'ясувати, які чинники впливають на сприйняття кордону, особливо нас цікавило, наскільки зараз ставлення до кордону визначається національною ідентифікацією.

Емпіричною основою для нас виступили результати дослідження, яке проводилось кафедрою філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка у 2009 р. Вибірка репрезентує статевовікову та поселенську структуру Луганської області, n=1147. Метод стандартизоване інтерв'ю. Особливістю формування вибірки було те, що під час визначення точок опитування до вибірки максимально включались населені пункти (n=249)¹ вздовж східного українсько-російського кордону (з українського боку). Таким чином, дослідження локалізовано східною ділянкою українсько-російського державного кордону. Довжина кордону України з Росією в Луганській області – 800 км.

Ми виходили з того, що ставлення до кордону можуть репрезентувати три позиції: позиція «зачинений на замок» – уявлення, пов'язані з модерним тлумаченням кордону, як захисної лінії; «відкритий для руху людей, капіталів» – сучасні уявлення, які відповідають європейській практиці; «цей кордон взагалі не потрібен» – «радянські» уявлення, обумовлені історичним минулим.

Це дослідження, як і інші дослідження східного українсько-російського кордону [2, 23], показують негативне ставлення до кордону. Більшість мешканців прикордонної області вважають, що він є кордоном «між своїми» (табл.1) і взагалі не потрібен (табл. 2). Особливо це стосується мешканців населених пунктів, які безпосередньо прилягають до кордону. Національна ідентифікація значуще (за критерієм χ^2) не впливає на ставлення до кордону. Негативне ставлення більше виражене в групі з подвійною ідентифікацією: як з українцями, так і з росіянами – 60% та серед росіян – 56% (серед українців – 49%). Уявлення, що кордон «відділяє своїх від чужих» більше поширене також серед «росіян» чи людей з подвійною ідентичністю. Серед українців найбільший відсоток тих, хто вважає цей кордон «кордоном між своїми».

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання: «Як би Ви охарактеризували кордон України та Росії?»

№ п/п	Варіант відповіді	% до опитаних n=1147
1	кордон, що відділяє своїх від чужих	8,5
2	кордон між своїми	71,8
3	інше	1,7
4	важко відповісти	17,3
5	відповідь відсутня	0,6
	Загалом	100

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на питання: «Яким повинний бути кордон між Україною та Росією?»

№ п/п	Варіант відповіді	Мешканці Луганської області n=1147	Прикордонні населені пункти n=246
1	зачиненим на замок	2,8	1,6
2	відкритим для руху людей, капіталів	38,7	35,7
3	цей кордон взагалі не потрібен	45,1	55,0
4	інше	0,8	–
5	важко відповісти	11,2	6,4
6	відповідь відсутня	1,5	1,2
	Загалом	100	100

¹ Це села та смт Троїцького, Новопсковського, Біловодського, Міловського, Краснодонського, Перевальського районів; населені пункти Краснодонської, Свердловської та Ровеньківської міськрад Луганської області (м.Краснодон, м. Свердловськ, с. Пархоменко, с. Червонопартизанськ, смт Троїцьке, смт Мілове та ін.).

Заперечення кордону характерно не тільки для людей старшого віку, які звикли до єдиного «радянського» простору, але й для молодих людей (вважають, що «кордон не потрібен» в групі 18-29 років – 38,2%, в групі 30-39 – 43,7%, в групі 40-49 років – 42,6%, в групі 50 та старше – більше 50%). «Модерний» підхід найбільш характерний для молодшої та найстаршої вікових груп. «Радянський», очікувано, для найстаршої. «Європейський» – для груп 18-29 та 40-49 років.

Аналіз показав, що значущий зв'язок зі ставленням до кордону показують наступні змінні: окремі ідентичності, оцінка відносин з Росією, ставлення до мовного питання, оцінка впливу кордону на економічні, політичні та культурні відносини між країнами та спілкування між людьми.

Зафіксовано значущий позитивний зв'язок ставлення до кордону з наступними ідентичностями: «радянська людина» (67% людей, які її розділяють вважають, що кордон взагалі не потрібен); «людина певного віку» (в цій групі найбільше тих, хто вважає, що кордон має бути зачиненим), «людина з певною рідною мовою» (в цій групі найбільше тих, хто вважає, що кордон має бути зачиненим і найменше тих, хто не вважає кордон за потрібний); «людина з певними художніми смаками» (ідентично).

Окрім цього позитивний зв'язок показує оцінка характеру кордону з інтерпретацією відносин між Росією та Україною та ставленням до мовної політики. Респонденти, які вважають відносини з Росією добрими на рівні народу, схильні частіше заперечувати кордон ніж ті, хто вважає, що існує напруга як на рівні правлячої еліти, так і та народу. Показово, що половина тих, хто визнає напруженість між українцями та росіянами, вважає, що кордон все ж таки повинен бути відкритим для руху людей і капіталу.

Що стосується мовного питання, то серед тих, хто за встановлення української мови як єдиної державної, більшість – прибічники «відкритого» кордону (52%) і меншість – його непотрібності (34%). Саме в цій групі сконцентровані респонденти, які вважають, що кордон повинен бути «зачиненим» (13% проти 3% за вибіркою). Прибічники офіційної українсько-російської двомовності підтримують «радянський» варіант (56%), за «відкритий» кордон – 43%. Певно, «зачинені» кордони вже не сприймаються як адекватні. Це характерно не тільки «нових» кордонів, яким є українсько-російський, але й «старих», таких як західний кордон України [25, с.156-157].

У неоінституціоналізмі доведено, що існування інституту не завжди обґрунтоване його ефективністю: навіть неефективні інститути продовжують своє існування, якщо вони відповідають владним інтересам. Якщо базуватися на оцінці функцій кордону мешканцями прикордонної області, а особливо її прикордонних населених пунктів, то кордон виявляється неефективним з точки зору контактної, інтегративної функцій. Окрім цього він не виконує свого інституційного призначення як запобіжник нелегальних та кримінальних практик (табл. 3).

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на питання: «Оберіть твердження, які відповідають Вашій думці про кордон України та Росії», до тих, хто відповіли

№ п/п	Варіант відповіді	Мешканці Луганської області		Прикордонні населені пункти	
		Кількість спостережень n=1136	% спостережень	Кількість спостережень n=246	% спостережень
1	полегшує економічні відносини між країнами	166	14,6	31	12,6
2	ускладнює економічні відносини між країнами	847	74,6	187	76,0
3	полегшує культурні відносини між країнами	173	15,2	28	11,4
4	ускладнює культурні відносини між країнами	708	62,3	166	67,5
5	полегшує політичні відносини між країнами	111	9,8	27	11,0
6	ускладнює політичні відносини між країнами	779	68,6	163	66,3
7	сприяє спілкуванню між людьми	141	12,4	24	9,8
8	перешкоджає спілкуванню між людьми	739	65,1	170	69,1
9	перешкоджає контрабанді	291	25,6	57	23,2
10	не може завадити контрабанді	583	51,3	135	54,9
11	перешкоджає нелегальній міграції	293	25,8	47	19,1
12	не може серйозно вплинути на нелегальну міграцію	585	51,5	142	57,7
13	перешкоджає переміщенню кримінальних елементів	251	22,1	48	19,5
14	не може суттєво вплинути на переміщення кримінальних елементів	636	56,0	148	60,2
	Загалом	6303	554,9	1373	558,3

Данні свідчать, що мешканці прикордоння особливо чутливі до ускладнення економічного і культурного обміну, соціальної комунікації. Це підтверджується й даними глибинних та фокусованих групових інтерв'ю з української та російської сторони кордону [2, 23]. Загальним положенням є те, що кордон існує в інтересах влади, а не в інтересах населення країн. При цьому мова не йде про необхідність ліквідації країн як політичних утворень, злитті – ні, просто люди прагнуть зручного, комфортного життєвого простору.

Таким чином, якщо у суспільстві Першого модерну кордони повинні були оформити передусім національні спільноти, то у суспільстві Другого модерну – передусім політичні. За висловлюванням З. Баумана відбувся розпад «несвятої трійці»: єдності території, нації та держави [26].

Результати нашого дослідження показують, що приналежність до певної національності не впливає на ставлення до кордону. Східний українсько-російський кордон вважається кордоном «між своїми». В прикордонні розповсюджене відчуття подвійної ідентифікації: і з українцями, і з росіянами та висока лояльність до Росії. Незважаючи на це, можна припустити, що тенденція полягає в заміні «краянського» бачення кордону, коли він вважається непотрібною перешкодою, до «європейського», коли існування кордону визнається за необхідне, але за умовою відкритості для руху людей та капіталів. «Зачинені» кордони вже не сприймаються як адекватні сучасності. Люди, які вважають, що кордон повинен бути «зачиненим» складають меншість. Це відповідає баченню кордонів у суспільстві Другого модерну, де на перший план виходить не бар'єрна, а контактна функція кордону. Отримані нами дані свідчать, що ставлення до кордону визначають ідеологічні чинники: питання статусу української мови та міждержавних відносин з Росією. Тому можна погодитися з Г. Шлее, що «Саме на кордонах стверджуються права та приналежність до групи, розвиваються лояльності, які перетинають кордони, і змінюються встановлені союзи, причому у всіх цих процесах «політики» навіть більше, чим може побажати вчений, і, можливо більше, ніж хотіли б люди, яких це прямо стосується» [27, с.6].

На кінець, ми б хотіли знову повернутися до початку статті і звернути увагу соціологів на теоретичне значення проблеми кордонів. Незважаючи на те, що в останні роки кордони все частіше фігурують як об'єкти соціологічного аналізу, теорія кордонів в соціології ще не склалась. Проблема кордонів латентно притаманна будь-якому аналізу, бо будь-яка диференціація пов'язана з оформленням кордонів. В інших науках теорія кордонів активно розвивається. На межі політології та географії виникла «лімологія» [16]. В історичній науці започатковано «історичну лімологію» [28]. Це міждисциплінарні напрями. Ідентифікуються вони як «історичний», «географічний», «політологічний», хоча, на наш погляд, розвиваються якраз за рахунок залучення до їх предметної царини соціологічного знання (наприклад, вимога трирівневості аналізу територіальних утворень: локальний, регіональний, глобальний чи визнання факту накладання різних ідентичностей). Соціологи до сих пір не можуть забути Нобелівську премію Д. Норта, який озвучив соціологічний підхід до інститутів. Побожуємося, що у випадку кордонів соціологія ризикує в черговий раз втратити соціально важливе дослідницьке поле. Між тим, саме соціологія спроможна дати інтегроване узагальнене знання про кордони, так само як про типи суспільств, соціальні інститути, революції та інші суспільні явища. Соціологія повинна дати «соціологію кордонів. Чому саме соціологія? Бо кордони, які аналізує політологія, культурологія, соціальна географія, історія – соціальні за природою. Соціальність – безперечний предмет соціології [29]. Тому саме соціологія має пояснити сутність, причини та механізми призначення/покладання цих кордонів. Вчені, які займаються кордонами наголошують, що більшість існуючих емпіричних досліджень кордонів мають характер «кейс-стаді» і існує потреба у включенні окремих випадків у широку теоретичну картину [15]. Це має стати завданням соціології кордонів.

Література:

1. Кононов И.Ф. Проблема границ и ее значение для социологии / И.Ф. Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – С. 45–49.
2. Хобта С. В. Специфика определения ситуации и жизненные практики в восточном украинско-российском пограничье / С. В. Хобта // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 412–416.
3. Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX-XX вв./ В. М. Кочан // Вісник СевДТУ. – Вип.86. Філософія. – Севастополь: Вид-во Сев НТУ, 2008. – С.70-73.
4. Бреский О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» / Олег Бреский, Ольга Бреская – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с.
5. Королев С. Края пространства / Сергей Королев // Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение. – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 142–140.
6. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Эрик Берн; [пер. с англ. А. Грузберг]. – М.: Эксмо, 2008. – 288 с.

7. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий Сборник статей / Под ред. Ф. Барта; пер. с англ. И. Пильщикова. М.: Новое издательство – 200 с.
8. Міхновський М. Націоналізм та космополітизм / Микола Міхновський // Націоналізм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.147-158.
9. Мацціні Дж. Обов'язки перед країною / Джузеппе Мацціні // Націоналізм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 63 – 77.
10. Міхновський М. Самостійна Україна / Микола Міхновський // Націоналізм: Антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.147-158.
11. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання / Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.
12. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. / Бернгард Вальденфельс. – Київ : ППС – 2002, 2004. – 206 с.
13. Бек У. Национальное государство утрачивает суверенитет // Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста: Сб. – М.: ООО АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2004. – С. 50-51.
14. Поздняк В. Европа регионов, Европейская политика соседства и Беларусь: в поисках «дорожной карты» / Поздняк Вячеслав. // Wider Europe. – Режим доступу – <http://review.w-europe.org/9/1.html>.
15. Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. Под ред. Л. Б. Вардомского и С. В. Голунова. – М. – Волгоград: НОФМО, 2002. – 572 с. – Режим доступу – <http://www.obraforum.ru/book/paragraph12.htm>.
16. Колосов В. Теоретическая лимнология / Владимир Колосов // Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение. – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 2–16.
17. Возняк Т. Кордони, що закриваються / Тарас Возняк // Ї. – 2007. – Режим доступу – <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/voznjak3.htm>.
18. Шлегель К. Европа – пограничная страна / Карл Шлегель // Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение. – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 24–26.
19. Вагнер П. Политическая форма новой Европы, Европа как политическая форма / П. Вагнер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Том 12. – №2. – С. 21–57.
20. Пономарева Е. Открытые двери... на закрытых границах. Что хорошего может дать Украине циркулярная трудовая миграция / Елена Пономарева // День. – 2011. - № 36. – С. 6.
21. Каганский В. Граница как позиция и предмет понимания / В. Каганский. – Режим доступу – <http://www.inme.ru/previous/Kagansky/Gr-refl>.
22. Андрощук А. Карты и границы: образы пространства и территориальные споры в пограничье (Беларусь, Молдова и Украина в постсоветский период) / Александр Андрощук // Перекрестки. – 2010.– № 3–4. – С. 71 – 97.
23. Матусевич В. Социальный институт: функция, генезис, структура / Владимир Матусевич // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43 – 56.
24. Кононов И.Ф. Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения / Илья Федорович Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Випуск 25. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – С.79-86.
25. Гвоздецька Б. Г. Кордон в уявленнях мешканців пограниччя Карпатського регіону / Гвоздецька Б.Г. / Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2011. – № 12 (223) – С. 153–160.
26. Бауман З. Будущего не существует / Зигмунд Бауман. – Режим доступу – <http://www.kommersant.ru/doc/1637429>.
27. Шлее Г. Проницаемость границ в теории конфликта // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Том II. – выпуск 1. – С. 36–47.
28. Верменич Я. Исторична лімологія: проблеми концептуалізації / Ярослава Верменич // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. Випуск 5. – С. 29–48.
29. Кононов І. Ф. Проблема соціальності та предметна визначеність соціології / І. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 11–15.